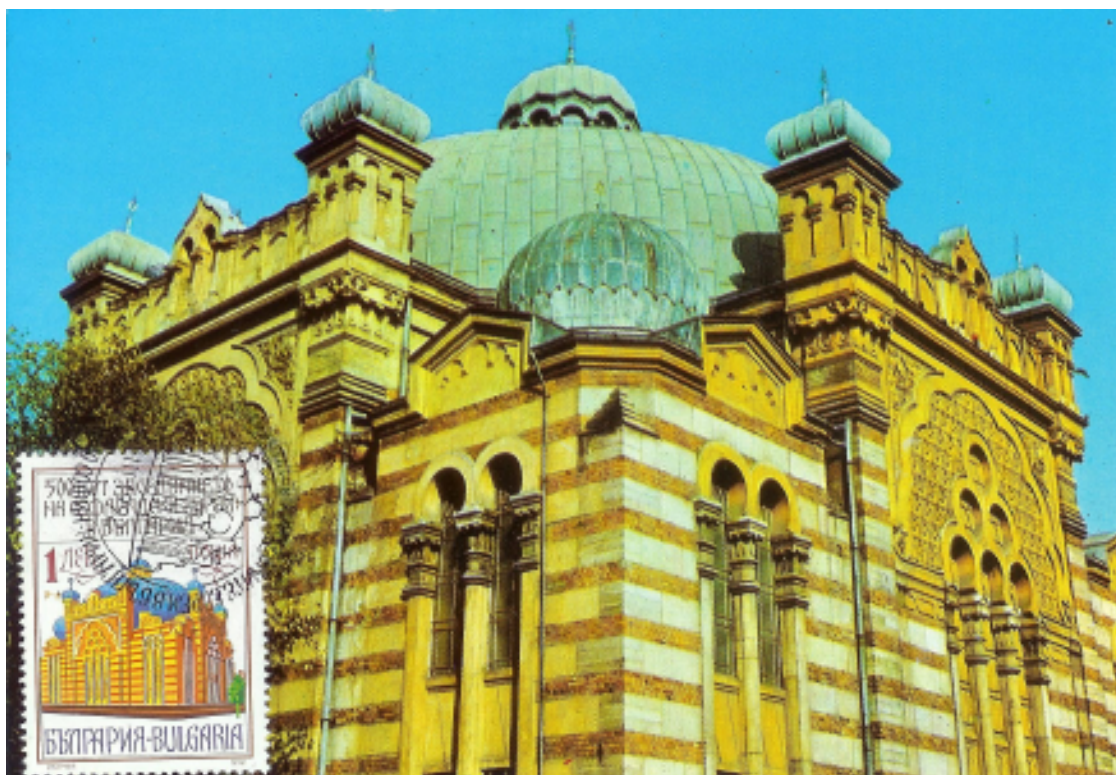

פולחן ותפילה בעם היהודי איציק אביטל

מזה מספר שנים אני אוסף בולים בנושאי יודאיקה, תוך התמקדות בבולים הקשורים לבתי כנסת. תחילה אספתי הכל, ללא הקפדה על חוקי התצוגה ועל טיב הפריטים המותרים בה. החברים בפורום "אספנים ואספנות" בתפוז עודדו אותי להציג את האוסף שלי. תוך כדי הכנת התצוגה הפך האוסף ממצבור אקלקטי של פריטים לרצף לוגי המציג סיפור. במקביל אני חש שהידע שלי ביהדות, בהיסטוריה של עם ישראל, וכמובן בבולאות הלך והעמיק.

תחילה נפגשתי עם **רון ברגר**, וממנו קיבלתי את ההנחיה הראשונה: "קודם כל צריך שיהיה סיפור". בפגישה שערכנו עלו מספר נקודות מיקוד הראויות להיכלל בסיפור בתי הכנסת: תפקידו של בית הכנסת כמקום עבודת האל, בית הכנסת כמרכז הקהילה היהודית, כמוקד לשנאת זרים, בית הכנסת כראי לסביבה בה נבנה, ובית הכנסת והמודרנה. בהמשך התכתבתי עם **משה רימר**, שהציע לבנות את סיפורו של בית הכנסת לאורך ציר ההיסטוריה היהודית.

בית הכנסת בבולגריה – גלוית מירב

המשימה הראשונה היתה למצוא כותרת שתאפשר לי גמישות רעיונית, ושלא תגביל מבחינת מצאי החומר הבולאי. כותרת ראויה לאוסף צריכה לאפשר להציג את התמסדות הקשר בן האדם לאל, את התפתחות עבודת האל מימי קדם, את מגוון התפילות היהודיות ומקומן בכל שלבי החיים ואת בתי הכנסת כבתי התפילה. התלבטתי רבות ובסופו של דבר בחרתי בכותרת "פולחן ותפילה בעם היהודי".

מפולחן אישי להוויה דתית ציבורית אחידה

סיפור הפולחן והתפילה שזור בסיפורו של העם היהודי מראשיתו. הקורבן כמבטא תודה לאל מופיע כבר בסיפור אודות קין והבל. זהו אף העימות הראשון בעולם על רקע דתי. נח הביא קורבן תודה על הצלתו ממימי המבול, והאל נתן לו אות ברית בצורת הקשת. מימי אנוש ועד לימי אברהם מתפשטת האלילות בעולם, ואופן הפולחן שונה מעם לעם.

הכנענים עבדו את הבעל.

אברהם אבינו הביא לעולם את הבשורה המונוטאיסטית. ארץ כנען אליה הגיע אברהם, נשלטה על ידי הדתות הכנעניות. הכנענים עבדו לאלילים שונים כגון הבעל, וייחסו להם כוח משפיע על תהליכי קיום העולם. לכל אליל הם הקימו מקדשים או מזבחות לפולחן שהתבטא בהקרבת קורבנות, העברה באש, גילוי עריות ואף הקרבת קורבנות אדם. התורה מכנה זאת "תועבות הגויים".

גם אברהם בנה מזבחות והקריב קורבנות, אך מנהגיו היו שונים מאוד משל שכניו לארץ. כחלק ממלחמתו בהקרבת קורבנות אדם מתנסה אברהם בניסיון עקידת בנו יצחק על גבי מזבח. ואולם הקב"ה פונה לאברהם ואומר לו "עתה ידעתי כי ירא אלוקים אתה", ובמקום קורבן אדם מקריב אברהם קורבן מן החי - אייל. מקום העקידה לפי המסורת הוא על הר המוריה, ועליו בנה שלמה את בית המקדש הראשון.

הקשר בין האבות לאל היה קשר ישיר של שיח על ידי התגלות, אולם המסורת מייחסת לאבות את תיקון התפילות. לאחר יציאת מצרים שמע העם במעמד הר סיני את עשרת הדברות ומשה רבנו עלה אל ההר על מנת לקבל בעל פה יתר המצוות. בהעדרו חטא העם בעגל הזהב, וחלק מהעם קרא לפני העגל "אלה אלוהיך ישראל". בהר סיני נצטווה משה להקים מקום לעבודת האל ומקום התגלות השכינה - המשכן. אחת הסיבות לציווי על בניית המשכן היתה, כנראה, לספק לעם אובייקט ממשי שיסמל קדושה רוחנית ויהווה מקום יחידי לעבודת האל. בצלאל האומן ניצח על המלאכה, ומשה ייחד את בני שבט לוי לכהונה, והטיל עליהם את סדר העבודה. רבים מכלי המשכן יופיעו בעתיד הן בבתי המקדש

עקידת יצחק - ציור של רמברנדט.

והן בוריאציה דומה בבתי הכנסת. משה הורה לכהנים ולעם את סוגי הקורבנות המותרים: קורבנות תמיד (שיגרה) קורבנות תודה, אשם, חטאת וכו'. מרבית ממצוות השבת ול"ט איסורי המלאכה בשבת נלמדו ממלאכת עבודת המשכן.

כלי המשכן שימשו מודל לכלי המקדש ולבתי הכנסת.

הלכות השבת נלמדו במשכן.

בשלב זה בהיסטוריה לא מוזכרת תפילה מילולית אחידה כחלק מעבודת האל, אך פסוקים רבים מהדו-

שיח שבין משה לקב"ה מהווים את הבסיס לחלק מהתפילות הכתובות בימינו. במדבר מחבר משה את התפילה הקצרה ביותר "אל נא רפא נא לה" כתפילה פרטית לריפוי אחותו מרים שחלתה בצרעת. תפילה מילולית כתובה נוספת המופיעה בתורה היא ברכת הכהנים לעם - "ברכך ה' וישמרך" וגו'. "שירת הים" על ים סוף, פרשיות הציווי "שמע ישראל" ו"מצוות ציצית" - כל אלה ועוד שולבו בנוסח התפילה של ימינו.

קביעת ירושלים כעיר הקודש ומקום המקדש .

המשכן נכנס לארץ ישראל ונדד עם העם במסעותיו מגלגל לשילה נוב ובית אל. לאחר כ-380 שנה הביא דוד המלך את ארון הברית לממלכתו בירושלים. דוד גם חיבר את ספר תהילים המשמש מקור למרבית התפילה הכתובה של ימינו. שלמה, בנו, בנה בית מפואר שיהיה בית תפילה לכל העמים. הוא נשא תפילה אל הקב"ה והקנה בפעולה זו חשיבות דתית רוחנית לבירתו, ירושלים. בזאת, למעשה, קיים שלמה את דבר ה' כפי שצווה העם בספר דברים "אל המקום אשר יבחר ה' אלוהיך לשכן שמו שם".

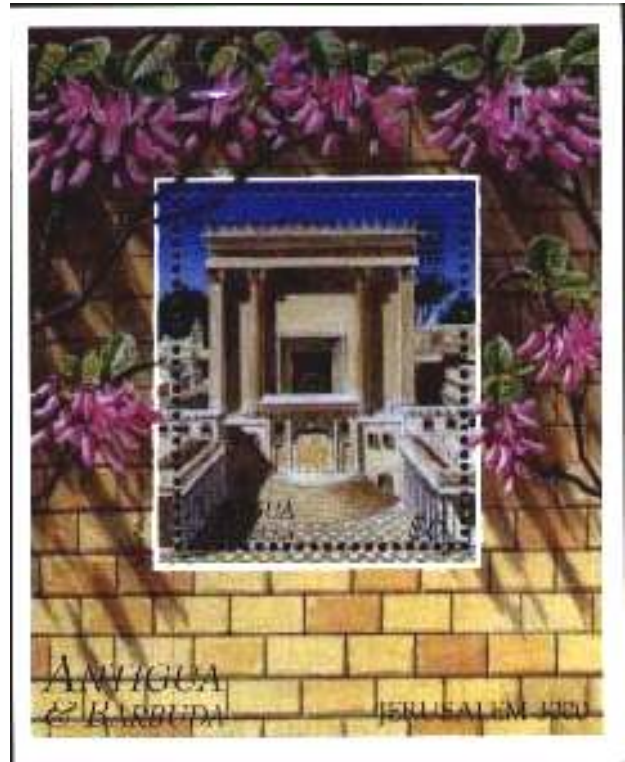

ציור של בית המקדש הראשון. בצד שמאל נראה רימון שנהב, הנחשב לשריד היחידי לבית המקדש הראשון.

אל בית המקדש עלו לרגל שלוש פעמים בשנה בימי החגים, והביאו קורבנות וביכורים. במהלך כל השנים שבין כניסת בני ישראל לארץ ועד לבניית בית המקדש הראשון הותרו קורבנות של יחידים בבמות פרטיות ברחבי הארץ, אך כשתמע מהתנ"ך (בספרים שופטים שמואל ומלכים) העם הושפע

מהתרבות הכנענית והיה ברובו עובד אלילים אף במקביל לאמונה בקב"ה. הקשר לאל באותם ימים היה באמצעות השופטים או הנביאים. רק פעולתו של דוד ובניית המקדש על ידי שלמה קבעו לדורות את קדושתה של ירושלים כבירת העם היהודי, וכמקום היחידי בו מותר להקריב קורבנות לאלוקים. יחד עם זאת ראוי לציין כי האלילות בוטלה בפועל רק בימיו של המלך יאשיהו.

לאחר מות שלמה נחלק העם לשתי מלכויות - ישראל ויהודה. ממלכת ישראל ברובה זנתה אחרי הבעל, וכעונש נפוצו עשרת השבטים בגלות. גם רבים ממלכי יהודה סרו מדרך התורה. כ-400 שנה לאחר שהוקם, נחרב בית המקדש הראשון על ידי נבוכדנצר, והעם גלה לבבל. בשלב זה ירושלים – היא ציון - היוותה את המקום המקודש ביותר לעם היהודי. ההנהגה היהודית בבבל כוננה מוסדות יהודיים, ואלו היוו את הבסיס לתרבות היהודית הרוחנית והדתית שהתפתחה שם. לאחר כ-70 שנה שבו עולי "שיבת ציון" בהנהגתם של עזרא הסופר ונחמיה, והקימו את בית המקדש השני. הקמת המקדש לוותה ביסוד תקנות יהודיות, תוך מאבק עם השומרונים ועם נציגי השלטון הפרסי על הזכות לחדש את המבנה. בתקופה שבין בתי המקדש משבטלו הקורבנות החלו להתפלל שלוש תפילות ביום. עדות לכך אנו מוצאים בספר דניאל. משנבנה הבית השני קיבלו העם את התפילות כחלק מסדר העבודה.

בית המקדש בימי הורדוס

הכותל המערבי על חותמת מאורוגוואי

במהלך שנות קיומו ידע בית המקדש השני מאבקים דתיים עם תרבויות זרות - היוונית והרומאית. כמובן שגם מקומם של מאבקים פנימיים בין כתות יהודיות שונות לא נפקד. המאבקים על השלטון ועל הכהונה גרמו לפילוג בעם וליצירת שני זרמים עיקריים – צדוקים ופרושים. בתקופת החשמונאים חילל אנטיוכוס את בית המקדש והכניס צלם לקודש הקדשים, בעקבות נס נצחון המכבים נערכה חנוכה למקדש ונקבע חג החנוכה לדורות.

לשיא תפארתו הגיע בית המקדש השני בימיו של המלך הורדוס. אומרים, שמי שלא ראה

בניין הורדוס לא ראה בניין יפה מימיו. במסגרת הרחבת הר הבית בנה הורדוס קירות תמך להר. קיר התמך המערבי ידוע כיום כ-"הכותל המערבי" - השריד המקודש ביותר לבית המקדש, ומושא געגועים לכל העם היושב בגולה. אגב, רק במאות האחרונות קיבל מעמד של קדושה והרחבה שלו הוגדרה כבית כנסת. בשנת 70 לספירה החריב טיטוס את בית המקדש, ובכך בא הקץ לעבודת הקודש המעשית, שהתבטאה בעיקר בהקרבת הקורבנות.

הופעתם של בתי הכנסת לאורך ההיסטוריה

"בית כנסת", או בלשון הארמית "בית כנישתא", הוא כינוי למקום בו נערכו אסיפות ציבור ובו נערכו קריאות בספר התורה. בצמוד לבתי הכנסת היו בתי המדרשות, בהם למדו תורה. המוסד הרוחני הדתי שהנהיג את העם בימי בית שני היה הסנהדרין. גוף זה תיקן תקנות הלכתיות, שנועדו לשמר את המסורת היהודית ואת קיום ההלכה. באותה תקופה ראתה ההנהגה הדתית שעל מנת לקיים חיים יהודיים לאור התורה אין די בעלייה לרגל. ריחוקה של ירושלים ומאמץ ההגעה אליה היקשו על שמירת המסגרת, והתוצאה הייתה התיוונות מאסיבית. הפתרון היה ייסודם של מקומות כינוס מקומיים, נגישים יותר. במקומות אלו יוכל הציבור לבקר באופן תדיר, ובהם יאמרו תפילות וברכות באותם זמנים בהם מוקרבים הקורבנות. כך נוסדו התפילות שחרית מנחה ערבית ומוסף על פי זמן הקורבן המקביל בית המקדש.

בית הכנסת כמקום המחייא את היהדות.

כבר בימי בית המקדש השני פעלו מאות בתי כנסת ברחבי המזרח התיכון. הגמרא מספרת שבירושלים לבדה היו 480 בתי כנסיות. בתי כנסת ידועים נוספים מאותה תקופה היו במצדה, בקיסריה, בעין גדי ובגמלא. גם בעיר ייב שבמצרים, שבה היתה קהילה יהודית של שכירי חרב, היה מקדש לה'. בברית החדשה מסופר על ביקור ישו בבית כנסת בנצרת ועל ויכוח עם המתפללים שם.

רבן גמליאל
תיקן הלכות.

לאחר חורבן בית המקדש השני, בניסיון לשמר את אופי הדת היהודית, תיקן **רבן יוחנן בן זכאי** מספר תקנות. עיקרן של התקנות היה שימור בית המקדש בזיכרון הלאומי, ותקנות שאיפשרו חיים יהודיים ללא בית המקדש. פעולות אלה הרחיבו את תפקיד בית הכנסת גם כמקום תפילה. בית כנסת קיבל מעמד הלכתי, ונקבעו סדרי תפילות ותקנות הלכתיות לגביו. פעולות אלו הצילו, למעשה, את היהדות, ויצקו תוכן רוחני להוויה היהודית. **רבן גמליאל השני** וחכמי יבנה תיקנו הלכות נוספות הקשורות

לקיום החגים גם ללא עלייה לרגל וללא בית מקדש. הם פעלו לאיחוד הפלגים בעם, נלחמו מלחמת רוח באפיקורסות שהחלה להתפשט ולכן הוסיפו ברכה נוספת לתפילת שמונה עשרה - "על המינים" שעניינה – בניגוד לשאר הברכות הוא בקשה מהקב"ה שלא יתן תקווה וחיים ליהודים שהתנצרו או שפעלו נגד החכמים או שהלשינו לרומאים על אחיהם היהודים.

לאחר החורבן פוזרו היהודים ברחבי האימפריה הרומית הן בתחומי הארץ והן בגולה בתחומי הארץ נבנו מאות בתי כנסת מקומיים בתקופה שבין החורבן למאה העשירית, ובגולה נבנו בתי כנסת בכל מקום אליו הגיעו יהודים. הצורך לשמר את יהדותם של הגולים חייב לא רק את הקמתו של בית הכנסת, אלא גם גזר את תפקידו: לא רק מקום של תפילה בציבור אלא אף מרכז לעזרה הדדית, קיום טכסים יהודיים ולימוד תורה. בית הכנסת שימש, איפוא, כמקום לגיבוש ואיחוד הקהילה היהודית. כמוסד קהילתי, שימשו בו בעלי תפקידים כמו חזן, רב קהילה, שוחט, פרנס הציבור ועוד. בצמוד לבית הכנסת גם נבנו בדרך כלל מקווה טהרה וכיתות לימוד. במדינות מסוימות שימש בית הכנסת אף כמבצר מגן ליהודי העיירה.

בית הכנסת בברלין והחזן לבנדובסקי אשר שימש בו.

בית כנסת בארגנטינה ובחזיתו מגן דוד.

כמוקד יהודי היוו בתי הכנסת כתובת לגילויי שנאה ואנטישמיות ורבים מבתי הכנסת חרבו בפרעות או נבנו בצנעה מלכתחילה. בתקופת הרנסנס חלה תמורה גדולה, ומרבית הקהילות היהודיות באירופה בנו בתי כנסת מפוארים עם סממנים יהודיים לא מוצנעים כגון "מגן דוד" או "שם ה'" בחזיתם, כשם שבכנסיות או במסגדים היו הצלב והסהר. בליל הבדולח בשנת 1938 החריבו ושרפו באש הגרמנים כמעט את כל בתי הכנסת שהיו על אדמת גרמניה.

כששב ישראל לארצו לאחר 2000 שנות גלות הוקמו בתי הכנסת בארץ בעיקר כמרכזי תפילה וכיום הם מרכזים סביבם בעיקר את הציבור שומר המצוות. קהילות יהודיות רבות מהגולה העתיקה לכאן חלקים מבתי הכנסת או תרמו ספרי תורה ושאר חפצי קודש לקהילות מקומיות. בגולה עדיין משמשים בתי הכנסת כמרכז קהילתי מלכד לכל תחומי החיים ולא רק כבית תפילה. משימה הרת גורל עומדת בפני הקהילות בחו"ל והיא ניסיון לשמר את יהדותם של חבריה נוכח גלי ההתבוללות. במאבק זה משמש בית הכנסת כנקודת חיבור למסורת היהודית.

בית הכנסת הגדול בתל אביב

מבית המקדש למקדשי המעט .

על אף שבתי הכנסת ניסו לשמר מוטיבים יהודיים בצורתם הפנימית והחיצונית הם הושפעו מהסביבה בה נבנו, מיכולתה הכלכלית של הקהילה ומטיב היחס אל היהודים באותה סביבה. השפעה זו ניכרת הן במבנה הפנימי והחיצוני, הן בתכולה ובמוטיבים הפנימיים והן בסגנונות התפילה והשירה או הפיוט.

בתקופת המשנה והתלמוד התפתחו בתי הכנסת כמבנים בעלי סממנים ארכיטקטוניים ברורים. בכולם נמצא בקיר ה"מזרח" הפונה לכיוון ירושלים את האפסיס ואחר כך את ארון הקודש כמקום הנחת ספרי התורה. ארון הקודש משמש כתחליף לקודש הקודשים במקדש, בו היו לוחות הברית ואותו כיסתה הפרוכת. בחלק מבתי הכנסת קושטו הקירות בציורי קיר ובחלקם נהגו שלא לצייר שום דמות, בשל הציווי- "לא תעשה כל תמונה".

בית כנסת בסין המעוצב בצורת פגודה.

גם הריהוט והדקורציה הפנימית התפתחו לאור מה שהיה במקדש. הבמה לקריאת התורה היא תחליף למזבח עליו הוקרבו הקורבנות. המנורה בה העלה הכהן את הנרות, לוחות הברית ששכנו בארון העדות, שתיים עשרה אבני החושן עליהן היו חקוקים שמות שבטי ישראל, השופר, ארבעת המינים - אלה ועוד מופיעים כמוטיבים יהודיים בעיטורי בית הכנסת. ואולם, ניתן לראות בבתי הכנסת כניסה של מוטיבים לא יהודיים מובהקים כגון גלגל המזלות, ציורי אדם בעלי חיים וכדומה. עם השנים התפתחו חפצים שיוחדו לשימוש בבית הכנסת: תיק לספר תורה, אצבע לקריאה, נר תמיד להנצחה, כלים לבשמים, כסא לאלוהי הנביא, לוחות הנצחה, כיורים לנטילת ידיים ועוד.

בית הכנסת בסנט פיטרסבורג מזכיר בצורתו כנסיה רוסית, עם העיטור דמוי הבצל בראש.

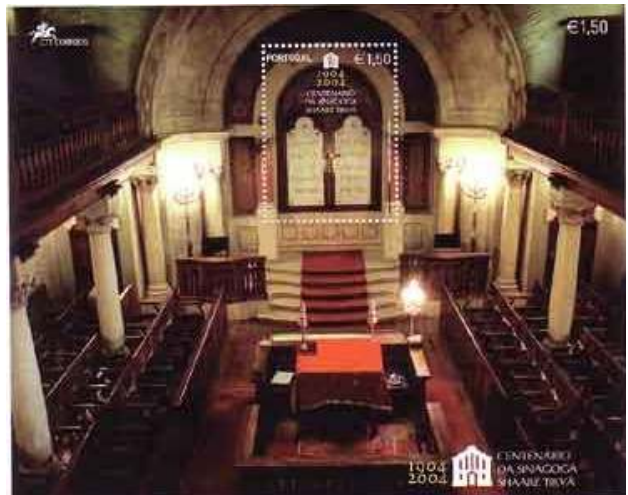
בניסיון להקנות למבנה קדושה היו תקנות על אופן הבנייה של בית הכנסת. נקבע כי על בית הכנסת להיות מוגבה מכל הבתים בעיר, כדי לבטא את חשיבותו. פסקי הלכה קבעו כי אסור להרוס בית כנסת אלא רק לצורך בנייה של בית כנסת חדש. תקנה אחרת קבעה כי יש לבנות בו חלונות, וכך הלאה. בתי כנסת רבים בארץ ובעולם אף נבנו בסמוך לקברי צדיקים בשל המנהג הקדום לפקוד את קבר הצדיק ביום פטירתו ולהתפלל על יד הקבר.

תפילה בקברי צדיקים.

צינתי כבר כי הסביבה בה פעלה הקהילה היהודית השפיעה על בית הכנסת שלה. השפעה זו אינה מסתכמת רק בעיצוב המבנה מבחינה חיצונית, אלא מתבטאת גם בצורות הישיבה

בפנים: בבתי כנסת ספרדיים הישיבה היא סביב הבמה בצורת האות חית. בבתי כנסת מארצות אשכנז יושבים בשני טורים, בדומה לצורת הישיבה בכנסיות. בבתי כנסת ספרדיים יש רק במה ללא עמוד לחזן.

בית כנסת בפורטוגל: במרכז הבמה לקריאת התורה, ומסביבה יושבים בצורת האות חית.

לאורך הדורות סודרו וגובשו קטעי התפילה, המזמורים, הפסוקים והפיוטים לכלל סידור אחד. היצירה ההגותית והתפתחות ההלכה ובמקביל - ההתפתחות הטכנולוגית, יצרו בבתי הכנסת ספריות תורניות עשירות. רבים מכתבי היד המקוריים

לספרות של ימינו נמצאו בגניזה הקהירית השוכנת מעל לבית הכנסת "בן עזרא" שבמצרים. עם המצאת הדפוס הודפסו התפילות בסידורים. הספר הראשון בעברית שהודפס בעולם בשנת 1475 באיטליה היה פירושו של רש"י לתורה והוא הודפס בכתב מיוחד המכונה כיום כתב רש"י. קובץ הלכות בשם "הלכות בית הכנסת" נכתב ע"י הרמב"ם וממנו נלמדות הלכות רבות עד לימינו. מאז ועד

רבי שלמה יצחקי - רש"י

היום גובשו כמה נוסחי תפילה שונים בהתאם למנהגי הקהילות ולהלכה המקומית. לאחר קום המדינה הוסיפה הרבנות הראשית תפילות והלכות ליום

העצמאות וליום ירושלים. בבתי הכנסת הציוניים מוסיפים בכל שבת בזמן קריאת התורה או בזמן פתיחת היכל תפילות לשלום המדינה ולשלום חיילי צה"ל.

הרמב"ם